

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.3.3>**Лідія МАРУСЯК**кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», lidabat@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9268-7580

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджуються концепції та основні теоретико-прикладні вчення про юридичні процесуальні факти у цивільному процесі. Визначається вплив процесуальних юридичних фактів на динаміку цивільних процесуальних відносин. Встановлено, що передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин є обставини процесуально-правового характеру (юридичні факти), які необхідні для реалізації права на звернення до суду за захистом порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу. Доводиться, що юридичні факти як одна з первинних категорій правового регулювання, правозастосування та юридичної діяльності, дозволяють оцінити систему правосуддя у цивільних справах, її ефективність та реальність здійснення судового захисту та судової влади, оцінити роль суду у формуванні єдиного правового простору. На сучасному етапі розвитку цивільного судочинства потрібен новий підхід до розуміння юридичних процесуальних фактів, що включає аналіз раніше проведених досліджень, оцінку поточного стану юридичних процесуальних фактів у науці та практиці. Встановлено, що під юридичними фактами в цивільному процесуальному праві прийнято розуміти передбачені процесуальними нормами певні життєві обставини, з якими пов'язується виникнення, зміна або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Юридичні факти у цивільному судочинстві можна визначити як дію чи подію, реалізовані у межах суворо визначених судових процедур, спрямовані на створення системи правових гарантій на усіх етапах розвитку процесуальних відносин для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи. Наголошується на тому, що процесуальні юридичні факти служать забезпеченню результативності правозастосовної діяльності з примусового здійснення прав і законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, гарантуванню учасникам процесу комплексу необхідних правочинів, законність, об'єктивність судового розгляду, забезпечення належного рівня правової захищеності особи, що становить сутність цивільної процесуальної форми.

Ключові слова: юридичний факт, процесуальний юридичний факт, процесуальні відносини, судочинство, цивільний процес, життєві обставини, дія, подія.

Lidiia Marusyak. LEGAL FACTS IN CIVIL PROCEEDINGS

The article examines the concepts and basic theoretical and applied teachings about legal procedural facts in civil proceedings. The impact of procedural legal facts on the dynamics of civil procedural relations is determined. It is established that the prerequisites for the emergence of civil procedural legal relations are procedural and legal circumstances (legal facts) that are necessary for the exercise of the right to apply to court for the protection of a violated or contested subjective material right or an interest protected by law. It is proven that legal facts, as one of the primary categories of legal regulation, law enforcement and legal activity, allow to evaluate the justice system in civil cases, its effectiveness and the reality of judicial protection and judicial power; to evaluate the role of the court in the formation of a unified legal space. At the current stage of the development of civil justice, a new approach to the understanding of legal procedural facts is needed, which includes an analysis of previously conducted research, an assessment of the current state of legal procedural facts in science and practice. It has been established that under legal facts in civil procedural law it is accepted to understand certain life circumstances provided by procedural norms, which are connected with the emergence, change or termination of civil procedural legal relations. Legal facts in civil proceedings can be defined as an action or event implemented within strictly defined court procedures aimed at creating a system of legal guarantees at all stages of the development of procedural relations to ensure correct and timely consideration of the case. It is emphasized that procedural legal facts serve to ensure the effectiveness of law enforcement activities for the forced exercise of the rights and legitimate interests of subjects of civil legal relations, to guarantee to the participants in the process a set of necessary transactions, legality, objectivity of the trial, to ensure the appropriate level of legal protection of the person, which constitutes the essence of the civil procedural form.

Key words: legal fact, procedural legal fact, procedural relations, judicial proceedings, civil process, life circumstances, action, event.

Актуальність теми. У різні періоди розвитку держави заходи, що забезпечують надійний захист прав громадян та організацій, можуть бути ефективними лише за ефективно діючої судової системи. Суспільні відносини, що виникають між судом та іншими учасниками процесу під час відправлення правосуддя, прийнято називати процесуальними.

Суспільні відносини, що виникли внаслідок впливу на них норм цивільного процесуального права та спрямовані на захист і охорону суб'єктивних прав та інтересів певних членів суспільства, що здійснюються спеціально уповноваженим органом державної влади – судом, є цивільно-процесуальними [3, с. 32]. Витоки цивілістичного процесу сягають часів

римського приватного права, який історично розвинувся як форма цивілізованого вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві. Адже, як відмічається у юридичній літературі, у цивільному процесуальному праві відбито чимало важливих аксіологічних положень, які є своєрідним вираженням соціальної цінності права, результатом тривалого історичного поступу загальнолюдської та правової культури [1, с. 69].

Передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин є обставини процесуально-правового характеру (юридичні факти), які необхідні для реалізації права на звернення до суду за захистом порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу [12, с. 184]. Тобто, юридичними фактами стають обставини, з наявністю чи відсутністю яких законодавець заздалегідь пов'язує виникнення, зміну і припинення певних правовідносин, які за своєю значимістю набувають юридичного характеру.

Юридичні факти, що породжують цивільні процесуальні правовідносини, існують, в основному, у вигляді процесуальної дії (пред'явлення позовної заяви, яка відповідає вимогам статті 175 ЦПК у справах позовного провадження [11]; заяви у справах наказного (ст. 163 ЦПК) [11] і окремого провадження (ст. 19 ЦПК) [11], відмова від позову, мирова угода сторін і ін.).

Отже, динаміку процесуальних відносин визначає юридичний факт, який стає основою виникнення певного юридичного складу у рамках суворо визначених процесуальних стадій.

Інтерес до юридичних фактів у цивільному процесуальному праві пояснюється особливостями застосування процесуальних норм, які забезпечують реалізацію цивільних прав та обов'язків учасників матеріальних цивільних правовідносин. Як слушно зауважує таджицький вчений Самад Болтуєв (Хучанд, Таджикистан), юридичні факти дозволяють оцінити систему правосуддя у цивільних справах, її ефективність та реальність здійснення судового захисту та судової влади, внести пропозиції щодо забезпечення дії практичних механізмів судової влади, оцінити роль суду у формуванні єдиного правового простору. Юридичні факти як одна з первинних категорій правового регулювання, правозастосування та юридичної діяльності відіграють тут значну роль [1, с. 70].

Правова природа юридичних фактів та вивчення інших проблем, пов'язаних із характеристикою юридичних фактів, ста-

вала предметом наукових розвідок, зокрема, таких вітчизняних вчених, як В. А. Андронов, А. Г. Баландин, В. С. Венедіктов, О. В. Гетманцев, В. В. Гордєєв, Г. В. Кикоть, А. В. Коструба, Р. А. Майданик, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, М. В. Яроцька, В. Л. Яроцький та ін.

Зважаючи на розвиток суспільних відносин та ускладнення міжгалузевих зв'язків, що застосовуються для правового регулювання суспільних відносин, що обумовлює наявність різних точок зору щодо правової природи юридичних фактів у цивільному судочинстві, тема не втрачає своєї актуальності. На сучасному етапі розвитку цивільного судочинства потрібен новий підхід до розуміння юридичних процесуальних фактів, що включає аналіз раніше проведених досліджень, оцінку поточного стану юридичних процесуальних фактів у науці та практиці.

Метою статті є дослідження концепції та основних теоретико-прикладних вчень про юридичні процесуальні факти у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. У доктрині є усталеним правилом розгляд юридичного факту як події чи дії, що тягне за собою виникнення, зміну, припинення правовідносин. Так, В. Копейчиков дає визначення юридичних фактів як конкретних життєвих обставин, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин [6, с. 193]. Схожу думку висловлює Г. Чувакова, яка під юридичним фактом розуміє життєві обставини, що становлять основу руху норм права, результатом чого є настання певних наслідків [13, с. 106].

Поряд з тим, в українській юридичній літературі висловлюються й інші думки щодо визначення юридичного факту. Наприклад, П. Рабінович тлумачить юридичний факт як передбачену гіпотезою правової норми або ж зумовлену конкретно-історичними принципами об'єктивного юридичного права конкретну обставину, з настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини [8, с. 159].

Як слушно зауважує А. Завальний, дефініції юридичного факту ілюструють термінологічну багатоманітність визначення матеріальної складової: це і «обставини», «обставини, вчинки, стани», «фактичні обставини», «життєві обставини», «конкретні обставини», «конкретні життєві обставини», «обставини або життєві факти», «життєві факти», «конкретні життєві факти», «конкретні життєві ситуації», «явища реальної дійсності», «життєві факти певного виду

або комплекс таких фактів», «події й дії» [5, с. 27]. Узагальнюючи ознаки юридичного факту та доктринальні підходи до його дефініції, А. Завальний вважає можливим визначити юридичний факт наступним чином: юридичний факт – це конкретна соціальна ситуація або не існуюча соціальна ситуація або припущення стосовно неї, що має значення для суб'єктів права в зв'язку з реалізацією їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, властивості якої описані у тексті нормативно-правового акту як знання про умови, що викликають будь-які юридичні наслідки (в тому числі виникнення, існування, призупинення, зміну, припинення або відновлення правовідносин) [4, с. 231–232].

Юридичні факти є обставинами конкретними, індивідуальними, що існують у певній точці часу і простору, а також певним чином об'єктивовані зовні й характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу. Крім цього, вони прямо або непрямо передбачені нормами права, зафіксовані в установленій законодавством процедурно-процесуальній формі, тягнуть передбачені законом правові наслідки [10, с. 7].

Варто погодитись із думкою М. Пленюк та А. Коструби, що «у процесі правового регулювання суспільних відносин юридичні факти відіграють свою службову роль. Вони наповнюють сформовану модель поведінки осіб реальним змістом. Як результат, формуються правові відносини, які є юридичною формою існування суспільних відносин. Юридичний факт є тією лінзою, заломлюючись через яку абстрактний, юридичний припис отримує застосування в конкретній ситуації» [7, с. 76].

Юридичні факти, як основа виникнення, зміни, припинення правовідносин, існують у площині певних галузей права. Разом з тим, будучи основою перетворення правовідносин певної галузі права, юридичний факт, залишаючись незмінним залежно від специфіки регульованих відносин, може мати різні правові наслідки, в тому числі у матеріальних чи процесуальних галузях права. Формалізм процесуальних відносин позначається і на особливості юридичних фактів у процесуальних галузях права, що характеризуються наявністю суворо визначеної системи юридичних фактів, здатних вплинути на розвиток процесуальних правовідносин.

Складність дослідження такого правового явища як «процесуальні юридичні факти» обумовлюється спорідненістю цих юридичних фактів з цивільно-правовими юридичними фактами, а тому з впевненістю можна говорити, що юридичні факти в цивільному

праві є базисом для реалізації процесуальних юридичних фактів [9, с. 536].

Юридичні факти та процесуальні юридичні факти взаємопов'язані між собою. Це проявляється в тому, що юридичний факт у матеріально-правових відносинах нерідко стає підставою для процедурних наслідків. Так, О. Грабовська, досліджуючи сутність цивільного процесуального доказування, підтримує наукову позицію про те, що серед сукупності фактів та обставин, які становлять предмет доказування у цивільному процесі, факти та обставини матеріально-правового характеру є основоположними [2, с. 20–21]. Вченою встановлено, що саме норми матеріального права, що підлягають застосуванню для кваліфікації певних правовідносин, сприяють суду: 1) у встановленні кола суб'єктів; 2) визначенні сукупності обов'язкових доказів; 3) реалізації вимог закону про належність, допустимість, достовірність і достатність доказів тощо. Факти та обставини процесуально-правового характеру – це факти та обставини, необхідність у доказуванні та встановленні яких може виникати як до, так і після відкриття провадження у справі (зокрема факти та обставини, які обґрунтовують вжиття судом заходів щодо забезпечення доказів чи позову до відкриття провадження у справі) [2, с. 20–21]. Процесуальні юридичні факти, в свою чергу, будучи динамічною основою судового процесу, не тільки задають поступальний рух судочинства, а й впливають тим самим на захист прав у сфері матеріально-правових відносин.

Значення процесуальних юридичних фактів для науки визначається такими їх функціями, як виникнення та регулювання відносин у рамках судового процесу, формування позиції у процесуальних документах, перетворення правовідносин.

Під юридичними фактами в цивільному процесуальному праві прийнято розуміти передбачені процесуальними нормами певні життєві обставини, з якими пов'язується виникнення, зміна або припинення цивільних процесуальних правовідносин [9, с. 536].

Процесуальні юридичні факти слугують забезпеченню результативності правозастосовної діяльності з примусового здійснення прав і законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, гарантуванню учасникам процесу комплексу необхідних правочинів, законність, об'єктивність судового розгляду, забезпечення належного рівня правової захищеності особи, що становить сутність цивільної процесуальної форми.

Юридичні процесуальні факти мають конкретний характер. Для виникнення цивіль-

них процесуальних правовідносин у кожній окремій справі вони індивідуальні і є проявом норми цивільного процесуального права та цивільної процесуальної правоздатності стосовно конкретної, чітко визначеної життєвої ситуації [12, с. 189]. При цьому процесуальний факт повинен відповідати встановленим у нормі процесуального права вимогам, умовам та ознакам.

О. Єфімов до юридичних фактів цивільних процесуальних правовідносин відносить:

- дії суду чи інших учасників процесу, вчинені у певній послідовності, встановленій цивільним процесуальним законодавством. Наприклад, постановлення судом ухвали про відкриття провадження у цивільній справі за позовом певної особи є підставою виникнення між цією особою та судом відносин за схемою позивач – суд. Ухвала суду про призначення судової експертизи є підставою виникнення відносин між судом та відповідним фахівцем, як експертом, з наданням йому певних прав та обов'язків у межах відповідного судового процесу;

- процесуальна бездіяльність – невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин. Процесуальна бездіяльність сама не породжує процесуальне правовідношення, а є підставою для вчинення дій учасниками процесу. Відповідно до статті 94 ЦПК України належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судові засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через органи внутрішніх справ з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення. Таким чином, сам факт неявки свідка, викликаного судом, не є передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин, але є підставою постановлення судом ухвали про примусовий привід такого свідка через органи внутрішніх справ. Постановлення такої ухвали є правом, а не обов'язком суду, але у разі її постановлення виникають цивільні процесуальні правовідносини між свідком та судом;

- події, які теж самі по собі не породжують процесуальне правовідношення, а є підставою для вчинення дій учасниками процесу. Наприклад, відповідно до статті 201 ЦПК України суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною

у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво. Ухвала суду про зупинення провадження у справі у цьому разі є наслідком вказаної події. У такому випадку справа зупиняється до залучення до участі у справі правонаступника чи законного представника. Тобто вказані події (матеріально-правове правонаступництво) є підставою виникнення обов'язку суду залучити правонаступника до справи, що у свою чергу є підставою виникнення правовідносин між таким правонаступником і судом [3, с. 32–35].

Особливістю юридичних процесуальних фактів є те, що процесуальні відносини виникають, зазвичай, за наявності не одного, а певної сукупності юридичних фактів – юридичного складу. Під юридичним складом в даному випадку розуміється система функціонально взаємозалежних юридичних фактів як цілісний самостійний комплекс, необхідний для настання юридичних наслідків (виникнення, зміни, припинення процесуальних правовідносин).

Для цивільних процесуальних правовідносин характерні такі юридичні склади, у яких факти накопичуються послідовно, йдуть один за одним у суворо встановленому процесуальними нормами порядку. Цей порядок накопичення фактів має юридичне значення для дотримання принципу законності й правильного вирішення справи по суті. Наприклад, експертиза не може бути призначена та проведена раніше порушення цивільної справи. Якщо ж вона була проведена з порушенням закону, то висновок експерта не може бути використаний судом як судовий доказ у справі.

Висновки. Отже, цивільні юридичні процесуальні факти, як передумови виникнення цивільних процесуальних відносин і правових наслідків цих відносин, процесуальних прав та обов'язків учасників цивільного процесу, спрямовані, передусім, на досягнення завдань цивільного судочинства – правильного і своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ. Юридичні факти у цивільному судочинстві можна визначити як дію чи подію, реалізовані у межах суворо визначених судових процедур, спрямовані на створення системи правових гарантій на усіх етапах розвитку процесуальних відносин для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи.

Література:

1. Губарев С. В., Міловська Н. В. Цивільний процес: [навч. посібник]. Київ: Ліра К, 2020. 150 с.
2. Гусаров К. В. Цивільний процес: [навч. посібник]. Харків, 2022. 230 с.
3. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2019. 34 с.
4. Єфімов О. М. Цивільні процесуальні правовідносини та передумови їх виникнення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 32. Том 2. С. 32–35
5. Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів. *Юридичні факти в системі правового регулювання. Збірник наукових праць. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2015 року)*. Київ: ВД «Дакор», 2015. 317 с.
6. Пленюк М. Юридичні факти в доктрині приватного права України : монографія. М. Пленюк, А. Коструба. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.
7. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: [навч. посібник]. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 159 с.
8. Фурса С. Я., Бичкова С. С. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Київ: Алерта, 2023. 640 с.
9. Ханик-Посполітак Р., Посполітак В. Судовий збір як юридичний факт в цивільному процесі. URL: <D2E5E7E82E696E6464> (mim.kyiv.ua)
10. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492
11. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцевої. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 04.12.2025